

"МАНАС" ЭПОСУНУН ВАРИАНТТАРЫНДАГЫ ПОРТРЕТТИК СЫПАТТАМАЛАР

Калчакеев К.Б.
ЖАМУ, Жалал-Абад ш.

Аннотация

В статье «Портреты отождествления в вариантах эпоса «Манас» сходства, различия, общность, изображения портретной характеристики героев эпоса «Манас» во всех вариантах Сагынбая, Саякбая, Жусуп Мамай, Ш. Рысмендеева, А. Ташова, Султанова и Борубая анализирована разносторонне.

Abstract

Similarities, differences, commonality and images of portrait characteristics of heroes of the epic "Manas" in all variants of Sagynbai, Sayakbai, Zhusup Mamai, Rysmendeev S., A. Tashov, Sultanov, and Borubay have been analyzed variously in the article "Portraits identifying variants of the epic "Manas" ".

"Манас" эпосу башында турган түрк тилдүү эпикалык чыгармалардын поэтикасы бай жана оригиналдуу. Эпостордун мазмундуу татаал сюжеттериндеги окуялар көп кырдуу сүрөттөлүп, тизмектешкен. Эпикалык чыгармалардагы портреттик мүнөздөмөлөр, далай кыргын согуштар, баатырга ат коюу, баатырдын жарадар болуп, өз акыбалы тууралуу айткан арманы, баатырдык кийими, курал-жарагы, түш көрүү, жер-суу, жаратылыштын берилиши, пейзаждык сүрөттөөлөр, болочок жар издөө, болочок баатырдын туулгандыгы сыяктуу көптөгөн мотивдер, образдар байыркы түрктөрдүн доорунда эле түптөнгөн. Андыктан, эпостордогу сүрөттөлгөн көп кырдуу чагылдырылган мурунку доорлордогу ишенимдер, үрп-адат, каада салттардын өз ара генетикалык байланышы бар деп айтууга негиз бар. Негизги, эпикалык образ озун түзгөн доордун талабына ылайык идеяларды чагылдыруу аркылуу кандайдыр бир тарыхый доорлор менен шартташат. Эпикалык каармандар чыгарманын идеялык мазмунун аныктоочу негизги кыймылдаткыч күч болуп эсептелет. Бир эпикалык чыгарманын бир нече варианттарындагы окшош каармандар чыгарманын түпкү теги бир булактан азыктанып, анын ар бир бөлүмү шарт кырдаалга жараша өсүп-өнүгүп отурат. Бирок, аны азыктандырып, кылымдан-кылымга улап элге жеткирүүсү-традициялуулукта. Эпикалык чыгармалардагы элдик баатырлар-кыргыздардын башка тектеш элдер менен болгон тарыхый мамилелеринин жыйындысы. Эпостогу башкы каармандардын көпкө чейин бала көрбөй зарлашы, баланын бойго бүтүшү мазарга түнөп, сыйынуу менен болочок баатырдын тез жана тентек чоңоюшу, душмандар менен жаш курагында эле кармашып жеңишке жетиши-дээрлик көпчүлүк эпикалык баатырларга мүнөздүү. Фольклордук эстетиканын талабына ылайык каармандар элдик идеяларды таратуучулар. Негизги, эпикалык каармандар оң же терс деп экиге бөлүштүрүлүп, анан аларга түз баа берилет. С. Каралаевдин вариантында маселен кыргыз эли үчүн коркунучтуу душман Нескара жөнүндө:

Артык сынчы, сынчы көзү ачык,
Эрге сынчы, эң билги,
Атагын уккан чочуган,
Ажайыптын дубасын
Адаттан бөлөк окуган, -деп берилет.

Кандай каарман болбосун эпос анын жакшы, жаман жактарын аныктап алат. Белгилүү адабиятчы К. Асаналиев «"Фольклордо, өзгөчө кыргыз эпосунда каармандар турмуштук кырдаалдарда оң каарман катары көрүнсө, экинчибир кырдаалдарда терс каарман болуп көрүнүшү мүмкүн. Мисалы, "Манас" эпосундагы Кыргыз чал Тазбаймат. А түгүл Чубактын өзү элдин сүйүктүү баатыры экендигине карабастан, көп жагынан терс каарман. Кыргыз эпосторундагы фольклордук образдарды кескин түрдө оң же терс деп бөлүүнүн өзү түп тамырынан бери жаңылыш түшүнүк", - деп өтө маанилүү айткан. Чынында фольклордук каармандар динамкалуу, шарт-кырдаалга жараша өзгөрүп жаңыланып турат. Андыктан, жалпы окуялардын курулушу, ага катышкан түркүн катмардагы эпикалык каармандар угуучу чөйрөгө өзгөчө жакын жаңы тааныш. Бекеринен айтуучулар баш каармандардын образдарын чагылдырууда портретин тартууда көкөлөтүп, оюнда жактырган бардык жакшы нерселерин ыроолобойт. Эпикалык каармандар туулса да, адаттан башкача гиперболикалык мүнөздө таралат. Эпикалык чыгармаларда "Манас", "Семетей", "Сейтек", "Шахнаме" ж. б. у. с. эпостордо салттуу портреттик-мүнөздөмөлөр формулалар өз ордун тапкан. Эпостордогу портреттик-мүнөздөмө формулаларга баатырдын аялдардын мифтик персонаждардын портреттик көрүнүшүн, ар түрдүү сапаттарын сыпаттаган көбүнчө эпитеттер менен айкаша келген формулалар кирет. "Манас" эпосундагы архаикалык мүнөздөгү каармандардын бири-Чубакка ат койгон дубана:

Аты Чубак эр болсун,
Сайганы токсон миң болсун.
Сапаты калкка дүң болсун,
Отко салса күйбөсүн.

Сууга салса акпасын - деп дуба кылат. Өлбөстүк тууралуу түшүнүк. Дүйнө элдеринин эпосторунда кеңири тараган мотивдерден. Маселен: Шах-намедеги 'Йсфандиар, Иллиададагы" Ахилл, Алпамыштагы башкы каармандар, "Манас", "Чубак", "Семетей", Эр Төштүк өңдүү баатырлар дал ушундай касиетке ээ. "отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн" деген өңдүү поэтикалык формула эпикалык баатырлардын портретин тартууда көп колдонулат.

С. Орозбаковдун вариантында Манастын образындагы портреттик формула өзгөчөлүгү аркылуу башка варианттардан айырмаланып турат.

Мандайы жазы, башы кууш,
Бар боюнча турат тууш
Кочкор тумшук, кош кирпик,
Көркү калча көзү тик.
Жалаяк ооз жар кабак,
Жаагы жазы. ээгиузун.
Эрди калың, көзү үңкүр,
Эр мүнөзү көрүнөт.
Алакан жазып, колу ачык,
Алп мүнөзү көрүнөт.

Манастын балакатка жетип, балтыры толуп, мүнөзү калыптанып калган портреттик мүнөздөмөсүн алып көрсөк, айтуучу тарабынан өтө идеялдуу сапаттары ар тараптуу чечмеленет.

Астыңкы эрди албайып,
Үстүңкү эрди далбайып.
Ар муруту сеңирдей,
Айбаты албарс темирдей,
Муруну тоонун кырдачтай

Муруту чөлдүн камыштай.
Көзү көлдүн быткылдай
Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй
Айың менен Күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй
Алды калың кара жер,
Жерлигинен бүткөндөй
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй
Абадагы булуттун
Салкынынан бүткөндөй
Асмандагы ай-күндүн
Жаркынынан бүткөндөй.

Баатырлардын тышкы кебете-кешпирин сыпаттоодо эпитет, стилдик түрмөктөр аркылуу айтуучулар жогорку деңгээлде сүрөттөөгө жетишет. Ошондой сыпаттоолорду байыркы түрк эпосунун бирдиктүү поэтикалык ыкмаларынын булагы деп түшүнүүгө болот. Ушундай мотивдер баатырдын жүзүн, жагалданган каарын кабагынын түнөргөнүн якут олонхосунан да көрөбүз:

Олонхо: Көздөрүнөн от чыгып
Сөздөрү укмуш чыгып
Кирпиктери тик туруп
Чачтары үрпөйүп
Эрди менен тиштери калбайып,
өнү бузула түшүп,
Уч жолу айкырып жиберди.
Манас: Байкап көрсө баатырды,
Баягыдай түсү жок
Арбып катуу калыптыр
Ажыдаар түрүн салыптыр
Устүнкү эрди калбайып
Астыңкы эрди далбайып
Муруттарын караса
Бурган балта сабындай

Ыр жолдордон көрүнүп тургандай мында Манас баатырдын архаикалык эпоско мүнөздүү кебете-кешпири сакталган. Манас каарданганда якут баатырдай ачуусу келип, көздөрүнөн от чачырап, сакал-муруту түктөйүп, жүзүнөн каары чачырайт:

Өрттөй көзү бек жайнап,
Кан ичмеси чын кармап,
Каалгадай кашка тиш
Кашкайып чыгып алыптыр (С. Каралаев)

Баатырдыкты, тайманбастыкты поэтизациялоо бул эпостордогу архаикалык мотивдерге жатат. Якут жана кыргыз, иран эпосторунда туруктуу формулалар жыш кезигет. Маселен Олонходо "ачып көзү жумгуча" деген поэтикалык формула көп колдонулат. Ушул эле формулалык стиль кыргыз эпосторунда:

Ачып көздү жумгуча,

Аны-муну дегиче, - деп

С. Орозбаковдо өзгөчө түр менен айтылат. Бул формула "Манас"эпосунун контексинде туруктуу стереотипке айланып анын вариациялары башка варианттарында да көп учурайт.

"Манас", "Семетей", "Сейтек" эпосторундагы башкы каармандар генеалогиялык жактан бирдиктүү байланышып, бирин-бири толуктап турат. Семетей жашынан таятасы Темиркандын колунда чоңоет. Манас өткөндөн кийин Жакыпкан баш болуп анын туугандары Абыке, Көбөштөр кан ордосун талап-тонойт. Каныкей Бакайдын жардамы аркылуу Семетейди чүргөктөп Чыйырдыны ээрчитип Букарга качып кутулат. Семетей ата-тегин Сары таздан угат. Эпикалык чыгармалардагы башкы каармандардын өзүнө ылайык жар издөө мотиви көп варианттарда жалпы эле аялдардын портрети бирдей жалпылыктарды окшоштуктарды түзөт, С. Каралаевдеги баатырдык сүрөттөөлөрдө аял-эркек кейипкер үчүн бирдей поэтикалык мүнөздөмөлөр колдонулат, Негизи, түрк тилдүү элдердин эпикалык традициясында аялдарды көркөм сүрөттөөнүн бирдей жалпылыгы бар. "Манастан"-Акылай, Каныкей, "Семетейде"-Айчүрөк, "Сейтектен"--Ак бермет, ж, б. у. с,

С. Каралаевде: Айчүрөк:

Бели тутам, бети айдай,
Белгилүүү сулуу түгөнгүр.
Кайран Чүрөк долунун
Кайкылыгын айталы.
Шекерди көр, сөзүн көр,
Чолпонду көр. көзүн көр.
Кара жерге кан тамса,
Кардан аппак этинкөр
Кар үстүнө кан тамса,
Канды көр да, бетин көр.
Жибекти көр чачын көр,
Алманы көр башын көр.

Негизги эпикалык традиция, салт боюнча баатырлар каардуу душмандар менен кармашууда. көп жеңиштерге жетишет. Эпостордун баатырдык сюжеттик нугунда баатырлардын эрдигинин орду чоң болгону менен алардын максаты бир элди биримдикти, көз карандысыздык, ички жана сыркы душмандардан сактоо эң башкы идея. Эпосту жаратуучулар жалпы традициянын негизинде окуяларды көп кырдуу тереңдетүүгө бел байлайт.

Эпостордогу өтө кеңири тараган традициялык мотивдердин бири -түш көрүү аркылуу ар кандай жамандык-жакшылык туурасындагы кабарларды билүү. Баатырлардын өмүрүндөгү урунттууокуяларды билдирген түштөр кездешет Мисалы: Каныкейдин түшү (Ш. Рысмендеев) Баатырлардын портреттик мүнөздөмөлөрү көптөгөн эпикалык чыгармаларда көп кырдуу сүрөттөлүп келет. Жусуп Мамайдагы Манастын портрети Көкөтөйдүн ашында Нескаранын айтканы боюнча төмөндөгүдөй сүрөттөлөт.

Күүгүм туман көздүү экен
Майлаган буудай жүздүү экен.
Ачуусу келсе кокустан,
Азрейил түстүү экен.
Кулагын көр калкандай
Тийчүүдөй турат жалтанбай
Кулжундаган кишини,
Майдалап койсо эрки экен.
Чондугу тоонун нары экен,

Толкуну көлдүн шары экен.

Башкы каарман Манастын портрети эпостун түштүк варианттарында да, таасирдуу чагылдырылган (А. Ташовдогу) Манастын туулгандагы портрети

Көзүн көрсөң быткылдай,
Көрүнгөндү жуткудай.
Оозун көрсөң каптай бар
Мурдун көрсөң чаптай бар
Илеби жука көрүнөт
Чечен жигит болчудай
Мандайы жазы көрүнөт
Баатыр жигит болчудай

Мына ушул туруктуу формуланы айрым өзгөртүүлөр менен Семетейчи ТөрөМамытов Семетейдин портреттик мүнөздөмөсүнө колдонот.

Кабагына кар тонуп,
Мурутуна муз тоңуп.
Семетейдин көзүн көрсөң быткылдай
Көрүнгөндү жуткудай.
Мурду тоонун сеңирдей,
Муруту көлдүн камыштай.

Баш каармандын ачуусу келгенин айтуучу Бөрүбай Султанов өзгөчө гиперболизациялоо аркылуу берет.

Манастын чачы алачыктай үрпөйүп, ,
Ачуусу келип калды дейт
Көзү тоонун быткылдай
Көрсөң адам жуткудай
Мурду тоонун сеңирдей
Муруттарын карасаң
Муруту чөлдүн камыштай

Мисал келтирген поэтикалык формулалардын дээрлик баары эпикалык чыгармалардын варианттарында жыш кезигет. Портреттик туруктуу формулаларды жараткан манасчылар, курманбек айтуучулар эпикалык традициянын чебери катары эпостун идеялык-көркөмдүк мазмунун түзгөн салттуу сюжеттерде, образдарды улам тереңдетип ачып берүү аркылуу кыргыз эли учун чон руханий байлык калтырды.